

בית מדרש ישיבה AI

בירור היסטורי ותורני של פולמוס מתמשך

מענה חכם במבחן המקורות

שלש השבועות ויחסן לאמונה
אגרות ר' יואל כהן והביקורת הסאטמרית

יְתַבָּרְרוּ וְיִתְלַבְּנוּ וְיִצְרְפוּ

רַבִּים

דניאל יב, י

חוברת לקורא · מהדורה 3

ו' תשרי תשפ"ז

שתי אגרות — ויותר מארבעים שנות פולמוס

בירור היסטורי ותורני של פולמוס מתמשך

כיצד נעשות שתי אגרות למוקד של מחלוקת הנמשכת יותר מארבעה עשורים? סביב "מענה חכם", המיוחס לר' יואל כהן, הצטברו תשובות, קונטרסים, מאמרים ושיעורים המבקרים את דבריו. לחיבור זה מקום מיוחד בעבודת בית מדרש ישיבה AI: הוא עוקב אחר פולמוס שלם, על אנשיו, גלגולי נוסחיו ומקורותיו. זהו מפגש בין מחקר היסטורי לעיון תורני: כדי להבין את הטענות צריך להכיר גם מי אמר אותן, למי, ובאיזה הקשר.

לשם כך כינסנו מאות עמודי מקור וביקורת שבתיק המחקר, לצד סיכומי ששת שיעורי האודיו שנאספו. סידרנו את הטענות, השווינו לשונות, ליבנו קושיות ובחנו כל מסקנה כנגד ראיותיה. גם מסקנות שלנו תוקנו כאשר לא עמדו בבדיקה. החידוש שבמפעל הוא צירוף חומר המפוזר בין ספרים, קבצים ושיעורים למסלול שאפשר ללמוד ולבדוק: מן הטענה אל המקור, ומשם אל ההכרעה וגבולותיה.

ברוח לשון דניאל, "יִתְבָּרְרוּ וַיִּתְּלַפְּנוּ וַיִּצְרְפוּ רַבִּים" (יב, י), אנו מבקשים לברר, ללבן ולצרף. מצודת ציון מבארת את הליבון כ"העמדת הדבר על בוריו"; בהקשר הפסוק, רש"י ומצודות עוסקים בבירור חשבונות הקץ. כאן נשאלת הלשון למלאכת העיון: להבחין בין לשון המקור לפירושה, ובין מסקנה מבוססת לטענה הטעונה תיקון.

שתי חצרות, ושאלה הנוגעת ליסודות האמונה

סאטמר וחב"ד הן שתי מסורות חסידיות המחויבות לתורה ולמצוות. בשאלות הנידונות כאן הן נחלקו בחריפות: היחס לציונות ולמדינה שהקימה, ההשתתפות בבחירות, קירוב יהודים שאינם שומרי מצוות, והגבול בין מחלוקת תורנית לבין כפירה באמונה. המחלוקת עוסקת גם במעשים דומים שמשמעותם שונה בעיני כל צד.

רבי יואל טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר, פרש את התנגדותו לציונות ולמדינה בספריו "ויואל משה" ו"על הגאולה ועל התמורה". במוקד שיטתו עומדות שלש השבועות הנזכרות בתלמוד: גבולות לישראל ולאומות בתקופת הגלות. הן קשורות אצלו בגזירת הגלות ובשאלה מתי פעולה אנושית נעשית ניסיון ליטול

את הגאולה בידי אדם. הדיון נוגע אפוא באמונה, בהלכה ובהנהגה ציבורית גם יחד.

גם חב"ד שוללת את החלפת התורה בזהות לאומית חילונית. לצד זאת היא מדגישה את החובה לקרב כל יהודי לתורה, לדאוג לחיי יהודים ולבחון כל פעולה לפי משמעותה ההלכתית. האם קירוב אדם מחייב הסכמה עם השקפתו? האם הצבעה לחיזוק התורה היא הזדהות עם כל מעשי המדינה? והאם פירוש אחר של איסור הופך את החולק לכופר? מן השאלות הללו צומחות האגרות.

מי היה ר' יואל כהן?

ר' יואל כהן היה החוזר הראשי של הרבי מליובאוויטש ומגדולי מבארי תורת חב"ד. "חוזר" שומע את דברי הרבי, זוכרם, חוזר עליהם עם הלומדים ומסייע בהעלאתם על הכתב — תפקיד חשוב במיוחד בשבת ובחג. ר' יואל כהן לימד חסידות והוביל את עריכת "ספר הערכים — חב"ד". באגרות בולטת דרכו להבחין בין מושגים קרובים ולברר מה אומר המקור ומה נובע ממנו.¹

למניעת בלבול: ר' יואל כהן הוא החוזר החב"די; בעל "ויואל משה" הוא רבי יואל טייטלבוים מסאטמר. "רבינו שליט"א" בדברי ר' יואל כהן באגרת ב' הוא הרבי מליובאוויטש, רבי מנחם מענדל שניאורסון. בתואר המצוטט מפי כותב סאטמרי יש לזהות את רבו של אותו כותב לפי ההקשר.

הרב וכטר: מן העולם הסאטמרי ללימוד חסידות חב"ד

הרב אברהם מנחם מענדל וכטר בא מן העולם הסאטמרי בניו יורק ונודע כתלמיד חכם וכראש ישיבה. מתוך לימוד חסידות עם ר' יואל כהן התקרב לחב"ד, ובהמשך עסק בהוראתה. המעבר עורר מתח קשה; בתשמ"ג הותקף הרב וכטר, והרבי מליובאוויטש מחה על הפגיעה בו. לימים עבר לארץ ישראל ועמד בראש כולל בנחלת הר חב"ד שבקריית מלאכי. סיפורו ממחיש את מקומן של השאלות בחיי אנשים וביחסים בין קהילות.²

בהעתקה נפרדת של אגרת ב' מופיעה כותרת הקושרת אותה לר' יואל כהן ולר' מענדל וכטר. פתח הדבר המודפס מתאר אגרת שנכתבה בשם אדם אחר

1. Chabad.org, תולדות ר' יואל כהן, 15 ביולי 2021; תיעוד חייו בתצלומים, 16 ביולי 2021. אפיון דרך הברור באגרות הוא מסקנת העיון שלנו.

2. הלל זלצמן, "ר' מענדל וכטר ואב"י, זיכרונות משפחתיים; הערך הביוגרפי על הרב וכטר; דיווח על פרסום תיעוד תגובת הרבי בתשמ"ג. פרטי המוסד הישיבתי בניו יורק אינם זהים בכל המקורות.

ומשאיר את הנמען עלום. הקשר ההיסטורי מתועד, אך אין לקבוע שכל פרטי המסירה זהים או ששתי האגרות נכתבו לאותו נמען.³

מן האגרות אל הספרים והשיעורים

אגרת א' מזכירה את תשמ"ג ואת מלחמת לבנון, ומשיבה למקשה שביקש להגן על שיטת "יואל משה". אגרת ב' מרחיבה בביאור דרכה של חב"ד, לרבות קירוב יהודים ושלש השבועות. אחרי שנות העתקה הופיעו מהדורות הדפוס בתשע"ב-תשע"ד, עם הערות ותוספות. שתי האגרות הן לב החיבור; הספר כולל גם שכבות עריכה שאינן דברי ר' יואל כהן.⁴

בתיק הביקורת נאספו "תשובה ברורה בענין גלות וגאולה ושלש שבועות" של ר' אפרים צבי (הערש) שמילאוויטש, החיבור שנשמר בשם "תשובה ביסודי האמונה", ו"מענה צמד שדה" של ר' יצחק סאבראנסקי. לצדם נידונו סיכומי ששת שיעוריו של ר' ירמיה קאהן — אחד המבקרים, שאינו ר' יואל כהן. חלק מן הטקסטים חופפים; מספר הקבצים אינו מספר הטענות העצמאיות.⁵

מה התברר מתוך העבודה?

את לב הדיון שומעים באגרת עצמה: לאחר הצגת המחלוקת על גבול השבועה שלא למרוד באומות, כותב ר' יואל כהן "ומי אני שאכניס ראשי בין שני הרים הגדולים", ומגדיר את הוויכוח הזה כ"שני שיטות בהלכה" (אגרת ב', עמ' קיד). הבירור שואל מה מבסס את ההבחנה הזאת ומהם גבולותיה.

ההבחנה המרכזית עומדת בבדיקה: מחלוקת בגדר הלכתי אינה מבחן אוטומטי של אמונה. אגרת ב' מקבלת את השבועות ואינה מבטלת אותן. בכמה מן הראיות והיישומים של האגרות נמצאו גם ביקורות בעלות משקל. הצגת החוזק והחולשה בכל טענה היא פרי הבירור: לכל מקור לשונו, לכל טענה בעליה ולכל מסקנה גבולה.

מפת קריאה: פרקים 1-3 מסבירים את המושגים ואת המחלוקת; פרקים 4-7 בוחנים את היישומים והמקורות; פרק 8 מרכז את המסקנה וגבולותיה. מילון ומקורות בסוף. לדיון המלא ולתיעוד הבדיקות ראו מהדורת המחקר.

3. מענה חכם, פתח דבר, עמ' ג; ההעתקה הנפרדת "מכתב לוועכטער" שמורה עם מקורות המחקר. הכותרת נמצאת בתוך העותק; אין לפנינו אוטוגרף — כתב ידו המקורי של המחבר.

4. מענה חכם, עמ' מו: תשמ"ג בגוף האגרת; עמ' ב: שנות המהדורות; אתר החדשות COL, פרסום הספר בכ"ו סיוון תשע"ג. תאריך פנימי אינו מאמת כל תוספת בדפוס.

5. כותרות המקורות: תשובה ברורה, חלק א, עמ' 1; מענה צמד שדה, עמ' 1. היקף התיק ומגבלות האודיו מפורטים במהדורת המחקר.

עשר נקודות שילוו את הקריאה

1. אגרת ב' מציגה בשם הרבי מליובאוויטש, שר' יואל כהן אוcho בשיטתו, את תוקף השבועות גם בשאלת הקמת המדינה.
2. עבירה על שבועה וכפירה אינן אותה קטגוריה, אף שלפעמים הן נפגשות.
3. אצל "יואל משה" השבועות קשורות לגזירת הגלות; אין לנתק אותן מן האמונה.
4. מחלוקת על גדרי השבועות אינה הופכת מעצמה את החולק לכופר.
5. כשהשלטונות מתירים עלייה לארץ, האם האיסור עומד בעינו? גדולי תורה חלוקים בכך.
6. הטענה שחומרה נועדה "להציב גדר" נבחנת בכל יישום לגופו; התזה העיקרית אינה תלויה בה.
7. אין לזהות כל התנגדות מזוינת עם כפירה. גם גדר "מרידה" שנוי במחלוקת; אין כאן היתר כללי למרד.
8. ריבונות מדינית וגאולה נבואית הן שתי שאלות שונות.
9. הצבעה, שימוש בשירותי המדינה והשתתפות בקואליציה דורשים הבחנה.
10. יש להפריד בין אגרות ר' יואל כהן לבין דברי המעתיקים והעורכים שנוספו להן.

1. מה הן שלש השבועות?

בסוגיה שבמסכת כתובות בתלמוד מתוארות שבועות הנוגעות לישראל ולאומות בזמן הגלות. זהו המקור הקדום שסביבו מתנהל הדיון המאוחר: אילו פעולות של העם היהודי מותרות לפני הגאולה, ואילו פעולות נחשבות ניסיון להקדים אותה בכוח? שלש השבועות שבמוקד הדיון הן: שלא יעלו ישראל בחומה; שלא ימרדו באומות; ושלא ישתעבדו האומות בישראל יותר מדי. השבועה הראשונה נוגעת לאופי העלייה לארץ, השנייה ליחס אל שלטון האומות, והשלישית לגבולות השעבוד המוטלים על האומות. המחלוקת אינה מסתיימת בזיהוי הרשימה: צריך לברר מה כל לשון כוללת ואיך היא חלה.⁶

"עלייה בחומה" היא דוגמה טובה לצורך בפירוש. רש"י מסביר את הביטוי בלשון "ביד חזקה". האם הכוונה לכוח המופעל נגד השלטון, או להתארגנות

6. כתובות קיא ע"א, סוגיית שלש השבועות ופירוש רש"י.

ציבורית רחבה גם כשהשלטון מסכים? זו אינה שאלה מילונית בלבד. תשובתה משנה את גבולות האיסור. משום כך אין לדלג מן האמירה "השבועות מחייבות" אל ההנחה שרק פירוש אחד שלהן אפשרי.

גם דרך החיוב אינה מוסברת באופן אחיד במקורות. לא כל דיון בשבועות מתאר שבועה משפטית רגילה שנשבע אדם ונאסר מכוחה. אפשר לדבר על גזירת הגלות, על ציווי מחייב ועל החמרת העונש. מכאן שאין להסיק מהעדר מנגנון של שבועה רגילה שאין לתוכן השבועות משמעות מעשית. ב"ויאל משה" עצמו נמצאים שני צדי ההבחנה הזאת.⁷

2. אמונה, הלכה ויישום

באגרת ב' נמנים שלושה טעמי התנגדות לציונות: לאומיות המגדירה את ישראל במנותק מן התורה; גאולה בכוח עצמנו ולא על ידי משיח; ואיסורי שלש השבועות. ר' יואל כהן מגדיר את שני הראשונים כענייני אמונה ואת השלישי כעניין של הלכה. מכאן שלוש שאלות לבירור: מה בדיוק אוסר הדין; האם המעשה הנדון נכלל בו; ואיזו משמעות אמונית מיוחסת לעמדה או למעשה, ומה הראיה לכך? מחלוקת בגדר האיסור או ביישומו אינה מוכיחה מעצמה מחלוקת באמונה.

באגרת ב' מציג ר' יואל כהן בשם הרבי מליובאוויטש את השיטה שבה הוא אוחז: איסורי העלייה בחומה והמרידה באומות חלים "גם עכשיו (בנוגע להקמת המדינה)". "רבינו שליט"א" כאן הוא הרבי מליובאוויטש; בציטוט של כותב סאטמרי יש לזהות את הכינוי לפי דוברו. לכן אין לייחס לר' יואל כהן ביטול של השבועות, ואף אין לייחס אליו אוטומטית עמדה של "ויאל משה" שהוא מנתח באגרת א'.⁸

הוויכוח אינו מופשט בלבד. בפתח אגרת ב' (עמ' ק) מדווח ר' יואל כהן ששמע מ"כמה אנשי סאטמאר" תיוג של מביאי ראיות מפוסקים נגד שיטתם ככופרים. זו עדותו על אנשים שלא נקבו בשמם, ולא פסק מפורש של בעל "ויאל משה". את הטענות הכתובות יש לבחון כל אחת לפי לשונה והקשרה.

אצל בעל "ויאל משה" השבועות הן חלק מגזירת הגלות: הן מגדירות מה אסור לישראל לעשות קודם הגאולה. פעולה ציבורית יכולה להתפרש אצלו כניסיון ליטול את הגאולה בידי אדם, ולא רק כהפרת כלל טכני. לכן מחלוקת הלכתית

7. ויאל משה, מאמר שלש שבועות, סימנים ע"ה, ע"ט-פ'.

8. מענה חכם, אגרת ב', עמ' קיג-קיד; לשלושת הטעמים ולדיווח על טענות ששמע: עמ' ק. לדין באגרת א' ראו מהדורת המחקר, פרקים 1-4.

אינה כפירה אוטומטית, ובכל זאת למעשה עשויה להיות משמעות אמונית. ארבעה מושגים מבררים כאן ארבע שאלות: גזירת הגלות — באיזה מצב נמצא ישראל; השבועות — מה אסור לעשות בו; הגאולה — מה מסיים אותו; כפירה — איזו אמת אמונית נשללת. הוויכוח הוא גם על הקשר ביניהם.

החתם סופר, ר' משה סופר, מגדולי פוסקי ההלכה, מוסיף הבחנה מועילה: דבר עשוי להיות אמת המחייבת מכוח התורה והנביאים, גם כשדנים אם הוא "עיקר" במובן מוגדר של יסוד שהדת עומדת עליו. לכן האמירה שהשבועות אינן עיקר אמונה עצמאי אינה מבטלת את תוקפן. ומנגד, תוקפן אינו הופך כל מחלוקת בפרטיהן לכפירה.⁹

3. מה מוכיחה מחלוקת בין גדולים?

"אבני נזר" הוא ספר שאלות ותשובות בהלכה מאת ר' אברהם מסוכטשוב. לפי התשובה הנדונה, כשניתנת רשות לעלות ולהתיישב בארץ יש מצוה לעלות; רשות לכל ישראל אינה עלייה "בחומה" לפי פירושו ברש"י. הוא מוסיף אפשרות שרשות כללית תיחשב "פקודה", ומדגיש בתשובה נוספת: "אפשר יחשב פקודה" — אפשרות, לא ודאות. היתר העלייה ברשות אינו תלוי אצלו בהוכחת פקידה. בעל "ויואל משה" חולק: גם עלייה ציבורית ברשות יכולה להיות "בחומה", ורשות האומות אינה מסלקת כשלעצמה את איסור דחיקת הקץ — הניסיון להקדים את הגאולה.¹⁰

יש כאן מחלוקת ממשית בין גדולי תורה, אך אין זו הוכחה שבעל "ויואל משה" לא התכוון לפסקו. אגרת א' (סעיף י', עמ' לא) מקשה שלכאורה לשיטתו גם האבני נזר נעשה כופר; זו מסקנה שמעלה ר' יואל כהן כקושיה, ולא הכרזה סאטמרית מצוטטת על האבני נזר. ההיסק אינו הכרחי: החולק עשוי להבין אחרת את רצון התורה ואת משמעות הפקידה, בלי להכחיש אמת אמונית. כאן יש להבחין בין תשובה הלכתית לבין דרוש — ביאור רעיוני של משמעות המקורות. ר' צדוק הכהן מלובלין מתאר ב"צדקת הצדיק" התקרבות של כנסת ישראל, כלומר עם ישראל כציבור, מעצמה; את הזמן המתאים הוא מכנה "זמננו זה שהוא עקבי משיחא". אלו דבריו על זמנו. הם מקשים על שלילה גורפת של התעוררות מלמטה לפני המשיח, אך אינם פסק המתיר מלחמה או כיבוש.

9. חתם סופר, יורה דעה, סימן שני; מהדורת המחקר הנלווית, הדיון בעיקר אמונה ובאמת תורנית.

10. אבני נזר, יו"ד תנ"ד אות נ"ו; תנ"ו, אותיות א-ב. להשוואה: ויואל משה י"ז, פ"ו.

”מענה חכם” אינו טוען שכל הצלחה מוכיחה היתר, ואין להפוך את הדרוש להיתר שלא נאמר בו.¹¹

4. ”למיגדר מילתא”: עד היכן?

”למיגדר מילתא” פירושו להציב גדר כדי לעצור פרצה. ”מענה חכם” מציג שחלק מן הלשון החריפה ב”וואל משה” נועד להרחיק מן הציונות מעבר להגדרה ההלכתית המצומצמת. זה עשוי להסביר כיצד חומרת הלשון מתקיימת לצד מחלוקת הלכתית. אולם כדי לייחס כוונה כזאת למחבר מסוים דרושה ראייה מדבריו.

יש להפריד שלושה שימושים בטענת הגדר. ביחס לכינויי כפירה בדיון בתלות השבועות יש לה מקום יחסי: קשר מסוים בין השבועות נידון גם בתפילה, ואילו הוצאת היתר מעשי ממנו היא עניין נוסף. קשה יותר לייחס לגדר בלבד את סיווג עליית רוב ישראל, כיבוש ומלוכה ככפירה; וקשה לראות כך את איסור הבחירות, המוצג כדין ואחריות ממשיים. סימן קי”ח דן בכיוון אחר — התרת איסור לצורך תיקון; אין הוא הפרכה ישירה להצעה שנוספה הרחקה.¹² הנקודה המכרעת היא שהדיון הזה משני. גם אם נדחה לגמרי את טענת ”למיגדר מילתא”, תישאר ההבחנה בין שבועה לכפירה. אין צורך להוכיח שבעל ”וואל משה” התכוון אחרת מכפי שכתב כדי להסביר מדוע שיטה תורנית אחרת אינה נעשית מעצמה כפירה.

5. הגנה, מלוכה וגאולה

אגרת ב' מציגה בשם הרבי מליובאוויטש הבחנה בין הקמת מדינה לבין הגנה על היהודים שכבר נמצאים בה. האיסור בהקמה אינו מביא להפקיר את חייהם: חובת ההגנה מפני סכנת נפשות נבחנת בפני עצמה. ר' יואל כהן מכיר בכך שבעל ”וואל משה” חולק גם על היישום הזה, ומכנה את הוויכוח ”שני שיטות בהלכה”. זהו תיאור המחלוקת, ולא היתר כללי לכל פעולה מזוינת.¹³ בגיטין מסופר שהבריונים שרפו את אוצרות המזון כדי לכפות מלחמה, בניגוד להערכת החכמים שלא יצליחו. הסיפורים עוסקים גם בסכנה ובכישלון

11. צדקת הצדיק, אות מ”ו; מהדורת המחקר הנלווית, הדיון בר’ צדוק, בהצלחה ובהיתר.

12. וואל משה, ע”ט, פ”ג, קי”ח, קמ”א; סיום המאמר לאחר קפ”ה, עמ’ רעא. מענה חכם א’, סעיפים י”א–י”ב וכ”ג; מהדורת המחקר, פרק 15 ונספח 13.

13. מענה חכם, אגרת ב’, מעמ’ קיג ואילך, ההבחנה בין הקמה להגנה.

מנהיגותי; שתיקתם אינה פסק הלכה. לכל היותר הם מקשים על זיהוי הצורה המזוינת לבדה עם עבירת השבועה, והראיה בלתי מכרעת. אין מכאן היתר כללי למרד. בבירור עלתה גם שאלת מרד גטו ורשה: החלת ההבחנה על הגנה מפני השמדה היא היקש שלנו, ולא פסק מפורש באגרת.¹⁴

ר' אברהם גלאנטי ב"זכות אבות", כפי שהוא מובא ב"וואל משה", מספר על יהודים בפורטוגל ששקלו להילחם ולתפוס את המלוכה ושאלו על כך מן השמים. התשובה נוסחה בלשון השבועות. האגרת מקשה מכאן על זיהוי עצם מחשבתם עם כפירה; אך עצם השאלה אינה מוכיחה היתר ואף אינה שוללת לבדה משמעות אמונית. ההשערה שהתכוונו בהכרח למלוכה הכפופה למלך אחר אינה נתמכת בלשון. מכיוון שנידונה גם תפיסת המלוכה, אין ללמוד מהסיפור לבדו את דין ההגנה להצלת נפשות.¹⁵

באגרת א' מבקש ר' יואל כהן להבחין בין מלוכה התלויה במעצמות לבין החירות הנבואית. אולם תלות בסיוע או בברית אינה שוללת כשלעצמה ריבונות מדינית; במובן זה הביקורת עליו נכונה. מכאן לא נובע שהמדינה היא הגאולה: "וואל משה" עצמו אינו רואה בה את החירות הנבואית המסיימת את הגלות. נותרת השאלה מתי פעולה מדינית נתפסת כניסיון ליטול את הגאולה בידי אדם. שינוי כותרת או סיסמה אינו מכריע זאת לבדו.¹⁶

6. מדוע הבחירות הן שאלה נפרדת?

הדיון כאן הוא בהצבעה לכנסת, בית הנבחרים של מדינת ישראל. השאלה איננה רק מי ייבחר, אלא מה מבטא עצם המעשה: האם זו השתתפות בשלטון שאין לקבלו, או דרך להשפיע על החלטותיו לטובת התורה והציבור? על הרקע הזה "מענה חכם" שואל: אם כל הכרה במדינה היא כפירה, כיצד משתמשים בכסף שלה, משלמים מסים או נעזרים במוסדותיה? השאלה מלמדת שהכרה בקיום מערכת אינה זהה לקבלת השקפת עולמה. אבל היא אינה פותרת לבדה את שאלת ההצבעה. בעל "וואל משה" מעלה גם טענות על סיוע לעבירות, ייצוג הבוחר ושותפות באחריות.¹⁷

14. גיטין נו ע"א, והמשך הסוגיות עד נו; מהדורת המחקר, פרק 9 ונספח 8. המקור ההיסטורי על גטו ורשה אינו מקור לפסק הלכה.

15. זכות אבות, אבות א', י, כפי שמצוטט בוואל משה ע"ה; מהדורת המחקר, פרק 10 ונספח 7. המקור העצמאי של גלאנטי לא נפתח בבדיקה זו.

16. וואל משה, מאמר שלש שבועות, סימנים מ"ד ופ"ג; מהדורת המחקר הנלווית, הדיון בריבונות ובחירות משעבוד מלכויות.

17. וואל משה, מאמר שלש שבועות, סימנים קמ"א וקפ"ה; מענה חכם, אגרת א'; מהדורת המחקר הנלווית, הדיון בבחירות ובאחריות ציבורית.

”לפני עור” הוא איסור הכשלה בעבירה. בגמרא נידון ציור של שני עברי נהר: אדם מושיט לחברו דבר עבירה שהלה אינו יכול להגיע אליו בעצמו. השאלה היא מה מאפשר הסיוע, ואם העבירה יכולה להיעשות בלעדיו. גם כשאין איסור תורה במתכונתו המצומצמת, עשויה להישאר שאלת סיוע מדרבנן. לכן ”קול אחד אינו משנה” אינו פותר את הדיון, ומנגד אין לייחס לבוחר בפשטות כל עבירה של נציגו.¹⁸

ביקורת ר' ירמיי קאהן, כפי שסוכמה בתיק, נוגעת בחסר אמיתי: אגרת א' אינה משיבה בשיטתיות לכל טענות האחריות והשותפות. באגרות הרבי מליובאוויטש משנת תשט”ו נמצא מענה חב”די מפורש. אגרת ג'תקנט מזכירה את הוראת אדמו”ר הריי”צ, ר' יוסף יצחק שניאורסון, להשתתף בבחירות לכנסת הראשונה, ומסיקה חיוב להשתתף. כבר בה מבחין הרבי בין הצבעה לחיזוק התורה לבין כניסה לקואליציה, שאותה הוא אוסר. אגרת ג'תרעז מחדדת: המצביע אינו נושא באחריות לכל החוקים, ואילו שותף לקואליציה נושא באחריות אחרת. זהו תיאור שתי האגרות, לא הוראה מעשית לבחירות בימינו.¹⁹

נמצא שיש כאן מחלוקת על משמעותה המעשית של ההצבעה ועל חלוקת האחריות. השיטה החב”דית נותנת מענה ממשי, ולא רק טענה שהאיסור הסאטמרי נאמר לצורך הרתעה. דווקא ההפרדה הזאת מחזקת את הבירור: אפשר להסביר שיטה אחרת בלי לטעון שבעל ”ויואל משה” לא התכוון לפסקו.

7. למי שייכת כל טענה?

בייחוס אגרות ”מענה חכם” לר' יואל כהן יש דרגות שונות: אגרת ב' מתועדת גם בנוסח עצמאי והיא העוגן החזק יותר. ליבת אגרת א' היתה במחזור לפני המהדורות המאוחרות, אך קדמות התפוצה לבדה אינה הוכחת מחבר. עם זאת, המהדורה המודפסת עברה העתקות ועריכה, ונוספו לה הגהות וחומרי לוואי. מכאן שאין לייחס למחבר כל כותרת, הערה או מסקנה שהעורכים שילבו. הביטחון בייחוס החיבור אינו מבטיח אותה רמת ביטחון בכל מילה שבדפוס.²⁰

ר' יצחק סאבראנסקי, בעל ”מענה צמד שדה”, צודק בחלק מביקורתו על השימוש שעשו העורכים במכתב ר' איציקל מפשעווארסק כאילו הוכיח חזרה כוללת מן האיסור הסאטמרי על בחירות. זו אינה מסקנה שהמכתב מוכיח. ליבת

18. עבודה זרה ו ע”ב; תוספות שבת ג ע”א; קידושין מב ע”ב. ראו מהדורת המחקר, פרק 13, לבירור הסיוע, השליחות והאחריות.

19. אגרות קודש, חלק יא, אגרת ג'תקנט; אגרת ג'תרעז. הוראת ההצבעה וההבחנה מן הקואליציה.

20. מענה חכם, פתחי הדבר של המהדורה השלישית; לדיון בייחוס ובשכבות העריכה ראו מהדורת המחקר הנלווית.

טענת "למיגדר מילתא" מתועדת בביקורת מוקדמת, ולכן קדמה למהדורות הדפוס המאוחרות; זה מוכיח תפוצה מוקדמת, ולא מי חיבר את הטענה. המהר"ל מפראג, ר' יהודה ליווא, מדגיש ב"נצח ישראל" שאין לשנות את גזירת הגלות גם בעינויים קשים. "ויואל משה" מחיל זאת על כל אחת מן השבועות. בנוסח הנגיש שעליו נשען המחקר כתוב "וכן הפירוש אצל כל אחד ואחד", בלי "משבועות הללו"; ההחלה על כל שבועה היא אפוא פירוש, לא לשון מפורשת. הדבר מצמצם ראייה לדין מסוים של מסירת נפש, ואינו מבטל את דברי המהר"ל או מכריע את כל תולדות הנוסח. "עדי נוסח" הם כתבי יד או דפוסים העשויים להעיד על לשונו; אתרים המעתיקים טקסט משותף אינם בהכרח עדים עצמאיים.²¹

בספר אבודרהם, המבאר את התפילות והמנהגים, יש לשון הנראית כמקדימה את קיבוץ הגלויות לביאת בן דוד. ר' אפרים צבי (הערש) שמילאוויטש מביא אגרת של אדמו"ר הרש"ב, ר' שלום דובער שניאורסון, המיישבת אותה עם סדר הרמב"ם, ר' משה בן מימון: ביאת המשיח קודמת, והופעת דוד המתוארת לאחר מכן היא שלב מאוחר בהתגלות מלכותו. ביקורתו על השימוש באבודרהם להוכחת סדר אחר נכונה כאן. היא מחלישה ראייה מסוימת, אך אינה סותרת את מסקנת ר' יואל כהן, המקבל את סדר הרמב"ם. כך נחלשת ראייה בלי שכל החיבור ייפסל.²²

8. התשובה וגבולותיה

"מענה חכם" עומד בעיקר דרישתו: להבחין בין הקטגוריות, ולא להפוך מחלוקת הלכתית למבחן אמונה אוטומטי. אגרת ב' מציגה בשם הרבי את תוקף השבועות; המקורות החולקים מראים שפרטי "ויואל משה" אינם עמדה תורנית יחידה. הביקורת הסאטמרית צודקת בדרישה לקרוא את דבריו כפשוטם בהיעדר ראייה לצמצומם, ובהצבעה על טעם שלא נענה; אך לא בייחוס ביטול השבועות לר' יואל כהן או היתר מכוח הצלחה בלבד. אין להפוך דרוש או שאלה היסטורית להיתר מעשי, או ביקורת על פסק להוכחה שמחברו לא התכוון אליו. לכל מקור משקל, לכל טענה את בעליה ולכל מסקנה גבול. אין כאן פסק למעשה בבחירות, במלחמה או בפיקוח נפש ציבורי — הצלת חיי אדם. מלוא הביקורת, הטענות שנדחו ומצב המקורות מפורטים במהדורת המחקר הנלווית.

21. מהר"ל, נצח ישראל, פרק כ"ד, תעתיק מקוון; מהדורת המחקר, פרק 14 ונספח 12. חילופי הנוסח במהדורת הרטמן לא נבדקו ישירות.

22. ראו מהדורת המחקר, נספח המחקר, סעיף 15: הדיון באבודרהם, באגרת אדמו"ר הרש"ב ובביקורת "תשובה ברורה". אין כאן טענה לבדיקה חדשה של האגרת המקורית.

11 ·	8. התשובה וגבולותיה	8 ·	4. "למיגדר מילתא"	2 ·	רקע הפולמוס והבירור
12 ·	מילון קצר	8 ·	5. הגנה, מלוכה וגאולה	5 ·	1. שלש השבועות
12 ·	מקורות מרכזיים	9 ·	6. שאלת הבחירות	6 ·	2. אמונה, הלכה ויישום
		10 ·	7. ייחוס הטענות	7 ·	3. מחלוקת בין גדולים

מילון קצר

מושג	פירוש בחוברת
שלש השבועות	המסגרת שבסוגיית כתובות ליחסי ישראל והאומות בגלות.
עלייה בחומה	עלייה ציבורית שגדרה המדויק נתון במחלוקת.
גזירת הגלות	המצב שקבע ה' לישראל לפני הגאולה.
כפירה	שלילת אמת אמונית מחייבת; אין לזהותה עם כל עבירה.
למיגדר מילתא	הצבת גדר כדי לעצור פרצה.
פקידה / "פקודה"	פנייה אלוקית לטובה ושינוי במצב הגלות, לפי ההקשר; "פקודה" היא לשון האבני נזר.
לפני עור	איסור להכשיל אדם בעבירה.
היקש בבירור זה	מסקנה הנלמדת מהשוואה; אינה אמירה מפורשת במקור.
אתחלתא דגאולה	ראשית הגאולה; משמעותה וזיהויה נידונים במחלוקת.
דרוש	ביאור רעיוני של מקורות; אין לראות בו מעצמו פסק מעשי.
עדי נוסח	כתבי יד ודפוסים העשויים להעיד על לשון החיבור.

שמונה מקורות מרכזיים

שמונה שערים לעיון; המקורות המפורטים והסתייגויותיהם בהערות ובמהדורת המחקר.

- 1. כתובות קיא ע"א ורש"י**
מציגים את השבועות ואת הלשון "ביד חזקה", שממנה נפתחת מחלוקת על גדר העלייה.
- 2. מענה חכם, אגרות א-ב**
אגרת א' מציגה את ההבחנות; אגרת ב' מבהירה את תוקף השבועות ואת ההבדל בין הקמה להגנה.
- 3. ויואל משה, מאמר שלש שבועות**
פורש את השיטה הסאטמרית ואת הקשר בין השבועות, גזירת הגלות, פעולות מדיניות ובחירות.
- 4. אבני נזר, יורה דעה תנ"ד, נ"ו**
מפרש את משמעות רשות הממשלה לעלייה, ומראה שיש מחלוקת אמיתית על גדרי האיסור. וכן תנ"ו: "אפשר".
- 5. צדקת הצדיק, אות מ"ו**
מתאר התקרבות מלמטה בזמן המתאים; אין להפוך את הדרוש לפסק מלחמה.
- 6. חתם סופר, יורה דעה שני"ו**
מבחין בין הגדרת "עיקר" לבין אמת מחייבת מכוח התורה והנבואה, ומחדד את היחס בין תוקף לכפירה.
- 7. אגרות קודש, חלק יא**
ג'תקנט · ג'תרעז. הבחנה בין הצבעה לחיזוק התורה לבין אחריות בקואליציה.
- 8. נצח ישראל, פרק כ"ד**
מבאר את גזירת הגלות; דיוק בנוסח חשוב כדי להבחין בין דברי המהר"ל לבין פירושם.